

L'associacionisme a Manacor al primer terç de segle

Breu estudi del moviment associatiu a Manacor a principis del S. XX a partir de registres del Govern Civil de l'Arxiu del Regne de Mallorca

Antònia Llull Ballester

Ja sé que després del primer cop d'ull el títol d'aquest estudi no sembla gaire atractiu, i amb tota la raó del món; han estat molt els treballs i recerques que durant els darrers anys s'han dedicat a analitzar el moviment associatiu de les nostres Illes, cosa no gens estranya si tenim en compte que hi ha una gran relació entre el moviment associatiu i els elements de canvi econòmic, social, cultural i polític (SERRA, S. 2.001). Tot i això, quan vaig assistir a les XIX Jornades d'Estudis Històrics Locals vaig trobar estudis sobre l'associacionisme a sa Pobla, a Muro, a Lluçmajor, a Ciutadella, etc., però hi vaig trobar a faltar una aproximació a la vida associativa de Manacor. I no és que jo sigui de Manacor, però trob que és una ciutat prou important dins Mallorca. Abans de posar-me per feina, vaig anar a la biblioteca a informar-me i també al Departament de Cultura de l'Ajuntament, la resposta va ser la mateixa: "no hi ha cap estudi fet sobre la vida associativa de Manacor".

Abans de res cal aclarir que aquest estudi s'ha centrat en l'anàlisi dels estatuts de les associacions que s'han trobat inscrites en el registres del Govern Civil de les Illes Balears que avui en dia es troben dipositats a l'Arxiu del Regne de Mallorca; per ser reconegudes legalment, les associacions havien de remetre al Govern Civil tot un grapat d'informació, des dels estatuts de fundació i les actes de constitució, fins als balanços mensuals i anuals de comptes i les actes de totes les juntes generals tant ordinàries com extraordinàries. Dins l'Arxiu Històric de Manacor no vaig trobar trobar cap referència de ninguna de les associacions que vaig trobar en els registres del Govern Civil.

Es tasca impossible fer una visió general del panorama associatiu de Manacor ja que, una vegada més, ens trobam davant aquesta pedra que fa ensopegar tots els investigadors: la falta de documentació. Per una banda coneixem l'existència física d'associacions, però no en trobam cap referència dins el registre del Govern Civil ni dins cap arxiu; això pot ser degut a dos motius: la pèrdua de la documentació que hi fa referència o la inexistència d'aquesta, és a dir, que malgrat aquestes associacions funcionassin com a tals mai no varen remetre les seves actes de fundació al Govern Civil per constituir-se legalment, cosa que significaria que mai no varen ser reconegudes davant la llei. Però les associacions que foren donades d'alta també ens presenten problemes, ja que, en molts de casos, l'única referència que en trobam dins el registre és l'acta de fundació i, per tant, només ens és possible conèixer els seus estatuts i la composició de la seva primera Junta Directiva, i en desconeixem la seva evolució posterior, el nombre d'afiliats, les activitats que realitzava, l'any de dissolució, etc.

Pel que fa a la cronologia de l'anàlisi, he de remarcar que la primera informació que trobam dins el registre del Govern Civil referent a una associació de Manacor data de l'any 1892, i que d'aquí a principis de segle XX només trobam documentades tres societats, per això les he inclòs dins el meu estudi.

La data final del treball ve marcada més o manco pel títol; el meu objectiu era fer una anàlisi de les associacions del primer terç de segle i per això he limitat la recerca als anys anteriors a la Segona República. Una vegada més la història política marcarà l'espai cronològic, fet molt habitual dins la majoria d'estudis històrics.

Per altra banda també hem de remarcar que hem agrupat les associacions en tres grans grups en funció de la seva activitat, per això diferenciam entre:

- 1- associacions de caire polític
- 2- cooperatives, sindicats i associacions de socors mutus
- 3- altres tipus de societats

1-Associacions de caire polític

Dins aquest apartat, la societat més antiga que hem trobat dins el registre del Govern Civil és la *Agrupación Socialista de Manacor*, fundada l'any 1892, de la qual fou el primer president n'Antoni Mascaró i el primer secretari en Geroni Lluill. Per a formar part d'aquesta associació només calia: "estar de acuerdo con el programa del Partido Socialista Obrero y aceptar las resoluciones de los congresos". Per a ser socis els afiliats havien de pagar una quota mensual i una de semestral, per fer front a les despeses de l'agrupació la primera i a les despeses dels congressos nacionals la segona.

Seguint amb les associacions de caire polític, dins el mateix any (1892) trobam la fundació del *Centro Republicano Federal de Manacor o Centro Republicano Manacorens*, que va quedar constituït de forma oficial dia 30 d'agost de 1.892 i estava ubicat al número 8 del carrer Mercadal. El seu primer president interí va ser en Miquel Oliver i el seu primer secretari n'Antoni Pastor Perelló.

L'objectiu de la societat era: "agrupar en estrecho lazo todos los elementos republicanos de la localidad, para que así, unidos sus esfuerzos, puedan contribuir con más eficacia a la realización de sus aspiraciones, viendo plasmados en nuestra patria todos los principios que constituyen e uniforman el sistema republicano". Els socis havien de pagar una quota mensual per fer front a les despeses de l'agrupació: lloguer de la casa on tenia la seva seu, suscripcions a diaris, etc.

Una tercera societat de caire polític dins Manacor va ser el *Centro Republicano de Manacor*, que va començar a funcionar de forma legal l'any 1913, presidit per n'Antoni Amer Llodrà. Tenia el mateix objectiu que l'anterior: "agrupar en estrecho lazo todos los elementos republicanos de la localidad, para que así, unidos sus esfuerzos, puedan contribuir con más eficacia a la realización de sus aspiraciones, viendo plasmados en nuestra patria todos los principios que constituyen e uniforman el sistema republicano".

També sabem que funcionava des del 1905 la *Juventud Republicana de Manacor*, refundada a principis del 1931 i donada d'alta al registre. El seu primer president fou en Vicente Asensio i el primer secretari en Mateu Perelló.

Els seus objectius eren els mateixos que els de les anteriors associacions republicanes i, una vegada més, els seus afiliats havien d'abonar una quota mensual per fer front a les despeses.

És important destacar la gran semblança entre els estatuts de les tres associacions republicanes, podríem dir que són pràcticament els mateixos: recullen els articles idèntics referents a objectius, socis, juntes directives, juntes ordinàries i extraordinàries, etc., i que només canvia el nom de l'associació. Totes les associacions republicanes seguien un mateix patró de fundació i d'actuació, però això no passava només a Manacor. A principis de segle XX aquests tipus de societats proliferaren arreu de tota Mallorca i totes presenten les mateixes característiques.

La darrera documentació referent a aquestes associacions de caire polític, a totes quatre, registrada al Govern Civil, data de 1931.

2-Cooperatives, sindicats i associacions de socors mutus

Les societats de socors mutus tenien per finalitat oferir als seus socis una pensió en cas de malaltia, accident, vellesa, invalidesa, etc., en substitució del jornal no guanyat. A vegades la historiografia europea ha polemitzat sobre els possibles lligams entre aquestes societats i les societats de resistència. A Mallorca sembla clara la separació. Les societats de resistència aspiraven a millorar la vida material dels treballadors, a crear un subsidi de vaga o borses de treball; com veim, les finalitats són diferents. Per altra banda, les societats de socors mutus establien controls a l'hora de rebre un nou associat, per exemple, l'edat estava determinada; per contra, les societats de resistència no determinaven l'edat dels associats i el control d'aquests era molt petit (SANTANA, M. 2.001).

De fet, entre els registres del Govern Civil que es detallen seguidament trobam els estatuts de *La Colectividad Obrera. Sociedad de Zapateros de Manacor*, que detallen clarament que es tracta d'una societat de resistència i no d'una socie-

tat de socors mutus.

Les cooperatives obreres de consum tenien com a objectiu la compravenda, fabricació i comercialització de tota classe d'articles que poguessin ser consumits pels associats; eren associacions de consumidors.

Seguint un ordre cronològic, el primer sindicat manacorí que trobam donat d'alta al Govern Civil és el *Sindicato Agrícola Manacorens -S'Agrícola-*, impulsat per Bartomeu Bonet Truyol, que dins el mes d'octubre de 1899 notificà al Govern Civil de les Illes Balears la seva intenció de fundar un sindicat agrícola per "fomentar els interessos agrícoles, tant de propietaris com d'agricultors". Amb aquest fi presentà els estatuts al governador, estatuts que estableixen clarament els objectius del sindicat: "fomentar y defender los intereses agrícolas y estudiar, discutir y resolver cuantos problemas caben dentro de la agricultura. Dar impulso a la agricultura, imprimiendo una marcha rápida y progresiva al desenvolvimiento de la riqueza agrícola de Manacor, aumentando la calidad y cantidad de los productos".

D'aquest sindicat el primer president va ser el seu promotor: Bartomeu Bonet Truyol, i el primer secretari n'Antoni Mascaró Nadal. El 1956 la Delegación Provincial de FET y de las JONS de Balears va donar el sindicat de baixa. És la darrera notícia que en tenim dins els registres de l'Arxiu.

Un any més tard, al 1900, va quedar establert el *Centro de Albañiles de Manacor*, la primera societat de socors mutus de Manacor que trobam documentada dins els registres del Govern Civil. Segons aquests registres, la societat estava afiliada a la UGT i tenia per objectiu: "reunir a los trabajadores albañiles oficiales y peones de Manacor". És important mencionar que els socis havien de pagar una quota de 10 cèntims setmanals i que per això: "todo socio, en los momentos difíciles de su vida, por falta de salud o de trabajo o por desgracia, tendrá derecho a la especial protección de la sociedad, que deberá emplear todos sus medios para socorrerle y ayudarlo". En Miquel Mesquida Rosselló va ser el seu primer president, i sabem que a l'any 1931 comptava amb una mica més de 1.000 afiliats. La darrera documentació que trobam referent a aquesta societat és una llista de la Junta Directiva de l'any 1931.

L'any 1907 es va fundar *La Manacorens. Sociedad de Obreros Carpinteros*, que tenia per objectius millorar la condició moral i material dels associats, procurar que aquests fossin respectats pels seus patrons, instruir materialment i intel·lectualment els seus afiliats i establir relacions amb associacions obreres que aspiraven a millorar les condicions de treball. Sabem que en Francesc Perelló va ser el seu primer president i també tenim documentat que a l'any 1911 tenia 66 afiliats. La darrera documentació oficial que hi fa referència dins el registre és de l'any 1931.

Seguint amb la mateixa tònica de societats obreres, l'any 1908 es va fundar *La Colectividad Obrera. Sociedad de Zapateros de Manacor*. Tenia com a objectiu reunir a tots els sabaters de Manacor i millorar les seves condicions de treball i de vida. Els seus estatuts reflecteixen clarament que era "una sociedad de resisten-

cia" i un dels seus objectius principals era "establecer pacto de unión con todas las sociedades de la misma índole". La documentació disponible ens permet saber poquetes coses d'aquesta societat, de la qual podem destacar que el seu primer president va ser en Joan Tous Mesquida i que al 1911 tenia 21 afiliats.

Dia 8 de maig de 1911 va començar a funcionar *La Confianza. Sociedad Cooperativa de Crédito*. Fent referència als seus Estatuts sabem que tenia per objectiu: "proporcionar recursos a sus afiliados para atender sus necesidades y así contribuir con mayor eficacia al bienestar moral y material de los afiliados". També trobam documentat que el seu primer president director va ser el Sr. Bartomeu Rosselló. Pel que fa a la part econòmica tenim documentat que va crear un capital per accions, i que un any després de la seva fundació, al 1912, ja va tenir uns beneficis de 6.596 pts amb 21 cèntims. La darrera notícia que en tenim és que dia 10 de febrer de l'any 1946 el seu president, Sr. Antoni Serra, va notificar la cancel·lació de les seves activitats al Govern Civil per voluntat dels seus afiliats.

Fins al 1924 no tornam trobar altra societat registrada d'aquest tipus, però dia 14 de gener de 1924 queda donada d'alta la *Federación Industrial y Comercial de Manacor*, de la qual el Sr. Antoni Amer va ser el primer president.

Aquesta Federació tenia per objectius:

- "fomentar la buena armonia entre industria y comercio"

- "proporcionar a los asociados las ventajas que puedan derivarse de la unión y la concordia"

- "fomentar las industrias y el progreso de Manacor"

- "crear Cajas de Ahorro y Fondos de Reserva"

- "procurar el perfeccionamiento de la industria y el comercio y procurar obtener de los Gobiernos que sea reformada equitativamente en España la forma tributaria". La darrera referència que en trobam data del 1931.

També del 1924, del juny més concretament, hem trobat les actes de fundació del *Círculo de Obreros Católicos*, tot i que aquesta associació s'havia format a Manacor el 1880 per procurar el bé espiritual i temporal dels seus associats. Els objectius dels seus estatuts es poden resumir d'una forma clara: "conservar, arraigar, fomentar y propagar entre los obreros las creencias Apostólicas y Romanas, las buenas costumbres, conocimientos religiosos, morales, científicos, artísticos y literarios, y proporcionar socorros mutuos y procurar el mejoramiento económico de la clase obrera".

Els seus socis i els fills d'aquests podien assistir a classes d'instrucció primària i elemental al centre on estava instal·lada la societat i emprar la seva biblioteca sempre que ho desitjassin. De la documentació conservada també podem extreure que el seu primer president fou el Sr. Andreu Llabrés Llabrés. La darrera notícia oficial que en tenim data de l'any 1934.

Aquesta darrera associació és la darrera d'aquest tipus que trobam legalment constituïda dins la dècada dels anys 20. Fins al març de 1930 no trobam la pròxima, que és el *Sindicato Metalúrgico de Manacor*. El seu primer president va ser el Sr. Gabriel Galmés Carrió i la darrera notícia que en tenim data del 1932. Els seus

estatuts de fundació reflecteixen clarament que: "no tiene caracter político ni religioso y que sólo tiene por objeto mejorar moral y materialmente las condiciones de sus asociados".

3-Altres tipus d'associacions

Una associació particular fou *La Reforma de Manacor*, fundada el juliol de 1907 amb 115 veïns de tots els estaments socials de la vila: professionals liberals, militars, petits propietaris, comerciants, etc., que compartien uns mateixos ideals de llibertat i progrés. Els Estatuts Generals d'aquesta societat presenten clarament la seva finalitat: "agrupar a los elementos de Manacor que anteponen el bien común de sus convecinos a toda mira de lucro personal para que anudados sus esfuerzos puedan contribuir a los intereses morales y materiales de la localidad. Origen principal de los males que trabajan nuestra sociedad es la funesta planta del caciquismo. Será aspiración preferente de esta sociedad secundar todo esfuerzo que encamine a levantar el espíritu de los pueblos y especialmente en pro de toda iniciativa que parta de nuestra isla". El primer president va ser en Sebastià Rosselló Riera. El desembre de 1937, el president d'aquell any, en Sebastià Lluïl Nadal, va notificar al governador civil la dissolució de la societat per unanimitat dels socis i va demanar que fos donada de baixa en el registre. Tot i això entre la documentació d'aquesta societat trobam una carta del Jutjat Provincial de Responsabilitats Polítiques de Palma de Mallorca, datada del gener de 1941, demanant al Govern Civil una còpia de l'acta de fundació i dels estatuts i objectius de La Reforma de Manacor.

Al 1910 arribaren al Govern Civil els Estatuts de Fundació de la *Orden de Predicadores de Santo Domingo*. Aquesta societat religiosa tenia per objectiu predicar i dur a terme missions. Per sobreviure comptava amb les aportacions dels religiosos i amb els donatius eventuais. Estava regida per un superior nominat pels mateixos religiosos i s'ubicava al costat de l'església de Sant Viçens. Això és tot quan coneixem amb les dades trobades a l'Arxiu del Regne.

L'octubre de 1921 es va crear a Manacor una altra societat ben peculiar pel que fa als seus objectius: el *Recreo Progresista*, i tenia per finalitat "estrechar vínculos de amistad entre sus asociados y proporcionarles las ventajas que se obtienen con el trato mutuo de las personas, y poner a su alcance decorosas discusiones que seran arropadas en la Juntas Generales". Sabem que el seu primer president va ser n'Andreu Parera Rosselló. Entre l'escassa documentació trobam una carta que va remetre aquest singular club al governador civil l'any 1940, demanant poder reanudar les activitats que desenvolupava abans del "Glorioso Movimiento Nacional Salvador de Espanya".

Una altra societat ben diferent a l'anterior es va fundar dia primer de juliol de 1927. Era el *Club Automovilista de Manacor*. El seu objectiu era "fomentar, promocionar i defensar l'automobilisme". En Miquel Marcó Mas va ser el primer president i també sabem que al 1942 comptava amb 42 socis. Entre l'escassa documentació d'aquest club trobam una carta de l'any 1944 en què el governador civil

demana al comandant de la Guàrdia Civil de Manacor els antecedents políticossocials dels membres del club que han estat proposats per la Junta Directiva, a la qual cosa el comandant respon que són "de buena conducta, de ideal político derechista y adectos a la Causa Nacional".

El 1930 va ser fundat un club de caire deportiu, era el *Club Deportivo Galguero Manacorens*. La seva finalitat era "iniciar y fomentar las carreras de galgos" i estava afiliat al Club Deportivo Galguero de Madrid i a la Real Sociedad Central de Razas Caninas de España. En Gabriel Ferrer Serra va ser el seu primer president.

Amb aquest club acabam el recorregut per les associacions "legalment establertes" a Manacor dins el primer terç del segle XX que hem trobat inscrites dins els registres del Govern Civil, avui conservats a l'Arxiu del Regne de Mallorca.

-Breu referència a altres associacions que sabem que existiren però que no apareixen a la nostra font.

Cal assenyalar que, seguint un article del senyor Ferrer Massanet publicat en una edició especial del *Perlas y Cuevas* en motiu del seu exemplar núm. 1000 l'any 1999, podem mencionar altres associacions de caire polític que varen tenir un ampli ressò dins la vida social de Manacor. Ens referim a *La Peña*, fundada l'any 1891, que va agrupar tots els mauristes; a la *Unión Obrera*, també de 1891; al *Círculo Weylerista*, de 1899; etc.

(Ferrer, R. 1999). De cap d'aquestes tres societats hem trobat documentació dins el registre del Govern Civil, potser per la traspaperació de documents, com ja hem assenyalat abans, o perquè aquestes mai no varen ser donades d'alta al Registre Civil, cosa que significaria que mai no varen ser reconegudes per la llei.

Dins l'apartat de les societats de socors mutus he trobat important destacar l'existència de *El Amparo*, per la seva anticipació a la resta de societats d'aquest tipus. El 1859 la impremta Gelabert de Palma va editar unes *Ordenanzas para el Régimen y Gobierno de la Sociedad el Amparo bajo el Título del Santo Cristo de Manacor*, que detallaven a la perfecció els requisits per a ser afiliats, les quotes mensuals que havien d'abonar i els subsidis que rebrien en cas de malaltia o accident (Ferrer, R. 1999).

Una altra cooperativa socialista que sabem que existia des del 1900, però que no he trobat documentada dins els registres del Govern Civil, és *La Económica*, que tenia per objectiu "aunar en su seno el mayor número de actividades obreras de ambos sexos con el fin de cooperación, administrándoles a su vez toda clase de comestibles y todo cuanto necesiten sus asociados" (SANTANA, M. 2.001). Va ser una de les primeres cooperatives d'aquest tipus que es varen fundar dins Mallorca, juntament amb la *Casa del Pueblo* de Marratxí (1902) i *La Nueva Vida* de Lluçmajor (1907).

Pel que fa a altres tipus d'associacions, a societats lúdiques o culturals, sabem que a finals del segle XIX es fundaren *la Sociedad de Bellas Artes*, *el Ateneo de Manacor*, *el Casino de Lectura*, *La torre*, *La Amistad*, la del *Café de la calle*

Estrella, La Alegría, Las Delicias, etc.; totes aquestes societats allargaren les seves activitats fins ben entrat el segle XX i varen incidir d'una forma molt considerable dins el pensament renovador d'aquell Manacor de principis de segle.

Ja entrat el segle XX, es fundaren societats com *la Sociedad de Injertadores Podedores o el Centro Excursionista*, que mai no tengueren un nombre considerable d'afiliats, però que allargaren les seves activitats durant molts d'anys (Ferrer,R. 1999).

-Conclusions

Una vegada analitzat el panorama associatiu de Manacor podem concloure que aquest era molt ric i variat en tots els aspectes, tant a nivell polític, com a nivell de societats de socors mutus i d'entitats culturals i lúdiques.

A nivell polític les associacions reflecteixen el sentiment republicà que s'estava gestant a Manacor a principis de segle, el mateix que s'estava gestant a moltes altres viles de Mallorca: a Santanyí, per exemple, també es fundà *la Unión Republicana Federal de Santanyí i la Izquierda Republicana de Santanyí*.

De totes formes és una llàstima no tenir cap informació als arxius relacionada amb associacions com *La Peña* o *la Unión Obrera*. Això significa que hi ha molta feina per fer, ja sigui cercant a arxius privats o cercant fonts orals, només així podrem tenir un panorama complet del panorama associatiu de caire polític a Manacor al primer terç del segle XX.

Pel que fa a les cooperatives, sindicats i societats de socors mutus, les que sorgiren a Manacor responien a les necessitats de la classe obrera que s'havia anat formant a la vila al llarg d'un tímid però constant procés d'industrialització, fruit d'unes transformacions econòmiques i socials que es donaren a Mallorca al darrer terç del segle XIX, i que incidiren primer de tot a Palma i a poc a poc a altres viles de l'Illa (SANTANA,M. 2.001).

És especialment destacable el cas de *El Amparo* per la seva anticipació a la resta de societats d'aquest tipus, ja no només dins Manacor sinó arreu de Mallorca, i seria una tasca molt interessant seguir investigant sobre els seus inicis.

El mateix passa amb les societats de socors mutus i amb les societats culturals, lúdiques i esportives. Els registres del Govern Civil no ens ofereixen un panorama complet: HI HA MOLTA FEINA PER FER!

No fa gaire anys que em dedic a la investigació històrica, però crec que és una gran sort que tenim tots aquells que ens dedicam a aquesta tasca tan complexa, perquè com més cerques, com més feina fas, més feina et surt per a fer, i més ganes tens de seguir investigant, i més ganes tens de seguir analitzant el nostre passat...la nostra història!

-Fonts documentals:

Llista de les fonts documentals utilitzades, acompanyades per la seva localització i signatura:

- Agrupación Socialista de Manacor, ARM, G.C.-ASS 1585/142
- Centro Republicano de Manacor, ARM, G.C.-ASS 1586/169
- Sindicato Agrícola de Manacor, ARM, G.C.-ASS 1589/271
- La Reforma de Manacor, ARM,G.C.-ASS 1599/604
- La Manacorens, ARM,G.C.-ASS 1599/621
- La Colectividad Obrera de Manacor, ARM, G.C.-ASS 1601/701
- Orden de Predicadores de Santo Domingo de Manacor, ARM,G.C.-ASS 1602/759
- La Confianza de Manacor, ARM,G.C.-ASS 1603/802
- Centro Republicano de Manacor, ARM,G.C.-ASS 1606/901
- Federación Industrial y Comercial de Manacor, ARM,G.C.-ASS 1614/1540
- Círculo de Obreros Católicos de Manacor, ARM, G.C.-ASS 1615/1583
- Club Automovilista de Manacor, ARM,G.C.-ASS 1617/1740
- Sindicato Metalúrgico de Manacor, ARM,G.C.-ASS 1620/1844
- Club Deportivo Galguero Manacorens, ARM,G.C.-ASS 1621/1891
- Recreo Progresista de Manacor,ARM,G.C.-ASS 1624/1987

Bibliografía

- CASTILLO,S. "Las sociedades de Socorros Mútuos en la España Contemporánea", Centro de Estudios Históricos-UGT y Confederación Nacional de Mutualidades de Previsiones, Madrid, 1.993.
- FERRER,R. "De Asociaciones y otros desmentidos individualistas", dins Perlas y Cuevas, edició especial nombre 1.000, Manacor,1.999.
- FULLANA, P. "Orígens del republicanisme a Mallorca", dins Lluç, nombre 794, 1.999.
- GABRIEL, P. "Llucmajor i les Associacions populars i obreres 1866-1916", Ajuntament de Llucmajor, 1.992.
- GIRALT, E.; BALCELLS,A.; TERMES, J. "Los movimientos Sociales en Catalunya, Valencia y Baleares", Ed. Nova Terra, Barcelona, 1.970.
- MARIMON,A. "Prensa i associacionisme republicà a Mallorca (1.868-1.936)", dins XIX Jornades d'Estudis Històrics Locals, "El moviment associatiu a les illes Balears des del final del segle XIX fins a l'actualitat", Palma, 2.001.
- MONTERO, F. "Orígenes y Antecedentes de la previsión Social. Los seguros sociales en la España del S. XX", Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Madrid, 1.988. 17
- SANTANA, M. "Mutualisme, sindicalisme i cooperativisme de consum a la Mallorca contemporània (1.875-1.936)", dins XIX Jornades d'Estudis Històrics Locals, "El moviment associatiu a les illes Balears des del final del segle XIX fins a l'actualitat", Palma, 2.001.
- SERRA, S. "El moviment associatiu: història social, cultural i política i sociabilitat a les illes Balears a l'edat contemporània", dins XIX Jornades d'Estudis Històrics Locals, "El moviment associatiu a les illes Balears des del final del segle XIX fins a l'actualitat", Palma, 2.001.